

62,414.

DE
INDICATIVO ET CONIUNCTIVO MODO
IN
UTENDA QUUM PARTICULA
DISPUTATIONIS PARS PRIOR.

QUAM
AUCTORITATE
AMPLISSIMI PHILOSOPHORUM ORDINIS

IN
UNIVERSITATE LITTERARUM CAESAREA
DORPATENSI

AD
GRADUM MAGISTRI AA. LL. RITE IMPETRANDUM

SCRIPTAM

PUBLICICE DEFENDET

Joannes Henricus Neukirch
PHILOSOPHIAE DOCTOR.

LIBRARIUS
ACADEMIAE
DORPATENSIS

DORPATI LIVONORUM,
TYPIS J. C. SCUENMANNI, TYPOGRAPHI ACADEMICI,
MDCCCXXXVII.

IMPRIMATUR

ea condicione ut quinque exempla collegio libris explorandis
praeposito tradantur.

Dorpati d. 29. Mai 1837.

Blum, Decanus.

LECTURIS.

Scribendi necessitate adacta quum res meae ita comparatae essent, ut quam celerime scriptio esset absolvenda, de quum particula quam ante mihi finxeram regulam, hanc exemplis comprobata edere decrevi. Verum scriptorum locis, quibus uti possem, nondum congestis, perexigui temporis, quod rei tribuere liceret, pars maior in scriptoribus perlustrandis colligendisque exemplis terenda erat. Ac praeterea, ut fit, in conficienda commentatione occurrerunt etiam anquirenda, quae ante minus obversata essent animo. Unde factum est, ut totam rem non simul ad finem perducere possem; quod qua prima utar in lucem aliquid edendi opportunitate facere cogito. Sicubi plus, quam opus es-

set, videar attulisse exemplorum, in universum quidem moneo, saepius me posuisse scriptorum locos, quorum veram ostenderem rationem, si ab aliis parum intellecti mihi viderentur, quamquam singulorum aliorum sententiis oppugnandis nullam mihi quaesivi laudem. Tum vero etiam ex pluribus tantum locis consimilibus derivari potest regula, quam eo certiore atque etiam clariorem fieri necesse est, quo maior sit numerus exemplorum, quibus comprobetur: nam unus alterve locus interdum dubitari potest an parum recte intelligatur, aut an sit depravatus, licet equidem, ubi dubia esset scriptura, eiusmodi locos probaturos studiose evitaverim, quum ex prorsus certis demum minus certa constituenda sint. Sin autem festinantius quid dictum fuerit, excusatum id volo ipsa festinatione. — Scripsi Dorpati mense Maio a. MDCCCXXXVII.

De
Indicativo et conjunctivo modo
in
utenda quum particula.

Si linguae alicuius eae res sunt gravissimae, quae saepissime ab loquentibus et scribentibus usurpantur, in Latina lingua non multa reperias, quae maioris videantur momenti, quam quum particula. Quod quum non fugisset grammaticos, multas etiam de usu eius proposuerunt regulas, molestas quidem discentibus. Sed quid refert, molestaene sint regulae, necne, si necessariae sint et ad rei perducant notitiam? At videntur illae in minorem redigi posse numerum, neque prorsus rem exhaustire. Quum temporale universe dicunt cum indicativo modo comparari, et plures statuunt exceptiones. Sed

in nullam ne exceptionem quidem quadrant eiusmodi loci, qualis est Ciceronis pro Mur. 3. 8: „Neque enim, si tibi tum, quum peteres consulatum, affui, idcirco nunc, *quum* Murenam ipsum *petas*, adiutor eodem pacto esse debeo.“ Quis est enim, qui vere credat, hic *quum* esse causale? *Quum* causale autem perhibent coniunctivum modum requirere. At ubinam sit *quum* causale, si est omnino, nisi in huiusmodi enuntiationibus: apud Plautum Poen. I. 1. 80 sq.: „O multa tibi di dent bona, *Quum* mi hoc *obtulisti* tam lepidum spectaculum;“ apud Terentium Hec. IV. 1. 52 sq.: „Nam ut hic laturus hoc sit, si ipsam rem, ut siet, resciverit, Non edepol clam me est, *quum* hoc, quod leviust, tam animo iracundo *tulit*;“ apud Ciceronem pro Mil. 36. 99: „Te quidem, *quum* isto animo *es*, satis laudare non possum;“ apud eundem de Or. II. 37. 154: „Annis permultis ante fuit (Numa Pompilius), quam ipse Pythagoras; quo etiam maior vir habendus est, *quum* illam sapientiam constituendae civitatis duobus prope saeculis ante *cognovit*, quam eam Graeci natam esse senserunt.“ Quibus locis omnibus apparet quae res primaria tradatur enuntia-

tione, eius causam contineri secundaria, in qua positum est *quum*. Tum docetur, *quum*, ubi significet *quamquam*, *etsi*, cum coniunctivo poni. Sed si usquam significat *quamquam* vel *etsi*, non alia potest esse eius significatio apud Plautum Poen. I. 2. 26 sq., ubi meretricis sunt verba haec: „Nam *quum* sedulo munditer nos *habemus*, Vix aegreque amatorculos invenimus;“ et apud Ciceronem in Verr. II. V. 29. 74: „Fit (hoc est, factus est) gemitus omnium et clamor; *quum* tamen a praesenti supplicio *continuit* populus Romanus se et *repressit*, et salutis suae rationem iudicum severitati *reservavit*.“ Est etiam regula praecipiens, ut, ubi *quum* significet *eo*, *quod*, indicativus usurpetur. Mirum est quidem, *quum*, temporis adverbium, significare posse *eo*, *quod*; sed si significat, quidni etiam significet apud Ciceronem pro Mil. 5. 12: „Declarant hujus ambusti tribuni plebis illae intermortuae conciones, quibus quotidie meam potentiam criminabatur, *quum* *diceret*, senatum, non quod sentiret, sed quod ego vellem, decernere;“ et apud Livium XXXVII. 4: „Ante diem quintum Idus Quintiles coelo sereno interdiu obscurata lux est,

quum luna sub orbem solis *subisset*.“ Neque ulla, quod sciam, regula explicatus est Caesaris locus de B. C. II. 34: „Simul ab sinistro cornu P. Attii equitatus omnis et una levis armaturae interiecti complures, *quum* se in vallem *demitterent*, cernebantur.“ Nec magis Livii XXII. 25; „Dictator concionibus se abstinit in actione minime populari. Ne in senatu quidem satis aequis auribus audiebatur tunc, *quum* hostem verbis *extolleret*, biennique clades per temeritatem atque inscientiam ducum acceptas *referret*, magistroque equitum, quod contra dictum suum pugnasset, rationem *diceret* reddendam esse.“ Aut Ciceronis ad Att. X. 8. 2: „Si pelletur (Caesar ab Hispania), quam gratus aut quam honestus tum erit ad Pompeium noster adventus, *quum* ipsum Curionem ad eum transiturum *putem*? Aut eiusdem ad Fam. VII. 28. 1: „Memini, *quum* mihi desipere videre.“ Sed haec sufficiant ad probandum, alias quaerendas esse regulas, quae et, si fieri possit, vulgaribus breviores sint, et totam rem conficiant. Quod aliter commode fieri non poterit, nisi illustrato ante indicativi et coniunctivi usu in enuntiationibus relativis.

In oratione recta et omnino ex nulla re suspensa *quum* ad nomen aliquod pronomen pertinet relativum, illud nomen aut absolute cogitur aut tantum respectu sive ratione alicuius rei, quam rationem indicat enuntiatio relativa. *Quum* autem nomen per se cogitur sive absolute, pronomen relativum construitur cum indicativo modo; cum coniunctivo, si ratio habetur nominis proprietatis alicuius, qua sola nomen cogitur. Nec vero ad nomen tantum pertinere potest pronomen relativum, sed etiam ad enuntiationem, ut idem servetur discrimen in utendis modis.

Cicero Brut. 29. 110: „De Scauro et Rutilio breviter licet dicere, *quorum* neuter summi oratoris *habuit* laudem et *uterque* in multis causis *versatus* erat.“ Per se cogitantur certi homines, de quibus quaedam produntur. Pari modo per se cogitur certa Curionis oratio ibidem 32. 122: „Nobis quidem pueris omnium optima putabatur, *quae* vix iam *comparet* in hac turba novorum voluminum.“ Ita etiam in definitionibus. Cicero de Or. I. 42. 190: „Genus autem est id, *quod* sui similes communione quadam, specie autem differentes duas aut plu-

res *complectitur* partes.“ Ibidem: „Partes autem sunt, quae generibus iis, ex quibus emanant, *subiiciuntur*.“ Qui aliquam rem definit, totam eam cogitans proprietates eius indicat eas, quae sufficiant ad eam cognoscendam. Item in circumscribendo substantivo locus est indicativo. Cicero pro Caec. 16. 46: „Omnis enim vis est, quae periculo aut decedere nos alicunde *cogit* aut *prohibet* accedere.“ In quo loco *vis* est praedicatum. Ita etiam *qui adsunt* pro praesentibus, *qui absunt* pro absentibus et similia. Nam nisi simul alius quoque rei habeatur ratio, absolute cogitatur res, sive peculiari nomine sive circumscribendo significatur. Ad enuntiatum pertinet pronomen relativum apud Ciceronem Brut. 31. 117: „Fuit autem (Q. Aelius Tubero) constans civis et fortis et in primis Graccho molestus, *quod indicat* Gracchi in eum oratio.“ Rem per se certam cogitat Cicero nec suspensam ex Gracchi oratione, quam indicat tantum, ex qua res cognosci possit.

At Cicero in Verr. II. IV. 61. 137: „Quum haec agerem, repente ad me venit Heraclips, is, qui tum magistratum Syracusis habebat, ho-

mo nobilis, *qui* sacerdos Jovis *fuisset*, qui honos est apud Syracusanos amplissimus.“ *Ein angesehenener Mann, insofern er Jupiterspriester gewesen*. Non igitur omnino dicitur homo nobilis, sed quatenus sacerdos Iovis fuerat. Ibidem V. 12. 31: „Iste autem Hannibal, *qui* in suis castris virtute *putaret* oportere, non genere certari, sic hanc Tertiam dilexit, ut eam secum ex provincia deportaret.“ Hannibal dicitur Verres, quatenus putabat, virtute oportere certari. Idem Brut. 34. 127: „Hic, *qui* in collegio sacerdotum *esset*, primus post Romam conditam iudicio publico est condemnatus.“ Non omnino primus condemnatus, sed primus sacerdos. Idem in Cat. IV. 7. 14: „Causa enim est post urbem conditam haec inventa sola, *in qua* omnes *sentirent* unum atque idem.“ Hac re causa erat sola, quod omnes in ea sentiebant unum atque idem. Pariter pro Sext. 62. 130: „Atque ita in his rebus unus est solus inventus, *qui* ab hac tam impensa voluntate bonorum palam *dissideret*.“ Idem Brut. 31. 118: „Quam hoc idem in nostris contingere intelligo, quod in Graecis, ut omnes fere Stoici prudentissimi in disserendo sint, et id arte faciant

sintque architecti pæne verborum, iidem, traducti a disputando ad dicendum, inopes reperiuntur. Unum excipio Catonem, in quo, perfectissimo Stoico, summam eloquentiam non desiderem.“ *Den Cato nehme ich als den einzigen aus, in dem ich die vollendetste Beredsamkeit nicht vermissee, hoc est, in der Beziehung, dass ich in ihm nicht vermissee.* Idem de Or. II. 22. 93: „Antiquissimi fere sunt, quorum quidem scripta constant, Pericles atque Alcibiades.“ Non per se sunt antiquissimi, sed eo, quod scripta eorum constant, insofern Schriften von ihnen vorhanden sind. Idem Tusc. V. 19. 55: „Cinna — praecidi caput iussit — M. Antonii, omnium eloquentissimi, quos ego audierim.“ *Von allen, inwiefern ich sie gehört habe.* Idem Brut. 17. 65: „Refertae sunt orationes (Catonis) amplius centum quinquaginta, quas quidem adhuc invenerim et legerim, et verbis et rebus illustribus.“ Non per se amplius centum quinquaginta, sed quatenus Cicero eas legerat. Potuerunt esse plura millia. Idem Phil. II. 10. 24: „Duo tamen tempora inciderunt, quibus aliquid contra Caesarem Pompeio suaserim.“ Duo tempora, quatenus Cicero bis

contra Caesarem Pompeio aliquid suasit, non per se. Caesar de B. G. I. 6: „Erant omnino itinera duo, quibus itineribus domo exire possent (Helvetii).“ *Es gab zwei Wege in Rücksicht der Möglichkeit die Heimath zu verlassen.* Sed praeter haec plura alia erant itinera. Idem de B. C. III. 1: „Dictatore habente comitia Caesare consules creantur Julius Caesar et P. Servilius: is enim erat annus, quo per leges ei consulem fieri liceret.“ *Denn das war das Jahr, in dem er gesetzlich Consul werden konnte.* Non: *Das war ein solches Jahr.* Neque enim in hoc loco is est talis. Mirum autem quantum a vero abhorret grammatici clarissimi annotatum ad hunc locum transscriptum: *wohl erlaubt war — mit ehrfurchtsvoller Rücksicht auf die Majestät des römischen Volks.* Verum non id agimus, ut aliorum errores recenseamus. Non omnino spectatur annus, sed tantum, quatenus illi consuli fieri licebat. Ita Verres significatur ratione solius potestatis praetoriae apud Ciceronem in Verr. II. V. 63. 163: „Huccine tandem omnia reciderunt, ut civis Romanus in provincia populi Romani, in oppido foederatorum ab eo, qui beneficio populi

Romani fasces et secures haberet, deligatus in foro virgis caederetur.“ *Von einem, der etc.* Pariter idem, tantum quatenus iniuriam suam fatetur, ibidem III. 95. 221: „Absolvite eum, qui se fateatur maximas pecunias cum summa sociorum iniuria cepisse.“ *Sprechet einen frei, der da gesteht etc.* Cicero in Caec. 13. 41: „Ego, qui, sicut omnes sciunt, in foro iudiciisque ita verser, ut eiusdem aetatis aut nemo aut pauci plures causas defenderint, et qui omne tempus, quod mihi ab amicorum negotiis datur, in his studiis laboribusque consumam, quo paratior ad usum forensem promptiorque esse possim, tamen ita mihi deos velim propitios, ut, quum illius temporis mihi venit in mentem, quo die, citato reo, mihi dicendum sit, non solum commoveor animo, sed etiam toto corpore perhorresco.“ *Ich, der ich etc.* Patronum solum se respicit Cicero, nec quidquam sui cogitat praeterea. Item una tantum ratione spectatur ego apud Ciceronem de Or. I. 18. 82: „Namque egomet, qui sero ac leviter Graecas litteras attigissem, tamen, quum pro consule in Ciciliam proficiscens Athenas venissem, complures tum ibi dies sum propter navigandi difficultatem

commoratus.“ Item *Syracusani* apud Livium XXIV. 5: „Nam qui per tot annos Hieronem filiumque eius Gelonem nec vestis habitu nec alio ullo insigni differentes a caeteris civibus vidissent, conspexere purpuram ac diadema ac satellites armatos.“ *Denn sie, die so viele Jahre hindurch etc.* Item *res* apud eundem XXXIV. 1: „Inter bellorum magnorum aut vix-dum finitorum aut imminentium curas intercessit res parva dictu, sed quae studiis in magnum certamen excesserit.“ *Eine geringfügig zu nennende Sache, die aber durch Parteieifer in einen grossen Streit ausging, hoc ad sententiam fere est, die aber nicht geringfügig war, insofern sie in einen grossen Streit ausging.* Pariter *milites* ibidem XXV. 14: „Multi vulnerati, etiam quos vires sanguisque desereret, ut intra vallum hostium caderept, nitebantur.“ *Auch welchen die Kräfte und das Blut schwanden, qua una re cogitatur subiectum.* Nec aliter *Caninius* apud Ciceronem ad Fam. VII. 30. 1: „Fuit enim mirifica vigilia, qui suo toto consulatu somnum non viderit.“ *Insofern er nicht gesehen hat.* Et aliquid apud eundem pro Rosc. Am. 18. 52: „Nunc

dicis aliquid, *quod ad rem pertineat.*“ Item in Verr. II. IV. 16. 36: „Omne argentum ablatum ex Sicilia est; nihil cuiquam, *quod suum dici vellet, relictum.*“ *Keinem wurde etwas gelassen, insofern er es das Seinige nennen mochte.* Item *natura* apud Ciceronem de N. D. II. 11. 29: „*Natura est igitur, quae contineat mundum omnem eumque tueatur, et ea quidem non sine sensu atque ratione.*“ *Eine natürliche Kraft ist es also, welche die ganze Welt zusammenhält.* Ista est enim sententia verborum, comparatis, quae antecedunt et quae sequuntur; non: *Die Natur ist es.* Apud eundem in Verr. II. I. 33. 85 significatur nominis proprietas, quae enuntiatione relativa explicatur: „Etenim nomen legati eiusmodi esse debet, *quod non modo inter sociorum iura, sed etiam inter hostium tela incoluine versetur.*“ Spectatur igitur nomen legati ratione proprietatis, non absolute. Similiter tantum ratione qualitatis cogitatur affectio animi apud eundem Tusc. III. 8. 16: „Est innocentia affectio talis animi, *quae noceat nemini.*“ Et via Phil. V. 18. 49: „(Caesar) quum respectum ad senatum et ad bonos non haberet, eam sibi viam ipse

patefecit ad opes suas amplificandas, *quam virtus liberi populi ferre non posset.*“

Quum Cicero dicit de Off. III. 33. 117: „Nam qui potest temperantiam laudare is, *qui ponat summum bonum in voluptate!*“ definitur ille, qui temperantiam laudare non posse dicitur, hac una ratione, quatenus summum bonum in voluptate ponit. *Wie kann einer, insofern er das höchste Gut in das Vergnügen setzt, die Mässigkeit loben?* At si scripsisset *ponit*, certum per se cogitaretur subiectum, cuius proprium esset summum bonum in voluptate ponere; esset substantivum circumscriptum, quod eo differt ab simili enuntiatione relativa coniunctivo modo prolata, quod illud per se certam praebet notionem, haec pariter quidem notionem, sed ratione alicuius rei, ut hoc loco temperantiae laudandae potestatis. Quum igitur dico: *Qui virtutem colit, beate vivit*, audienti aut legenti rationem relinquo cogitandam, quae inter utramque enuntiationis partem intercedat necesse est, ut existat haec sententia: *Qui virtutem colat, beate vivit*, hoc est, *si quis virtutem colit, beate vivit.* Quae ratio

nisi cogitatur, is, qui virtutem colit, non magis dicitur beatus esse virtute colenda, quam Sempronius eo, quod Sempronius appellatur. Atque illa enuntiatio est una, quum *qui virtutem colit* valeat idem, quod *virtutis cultor*, hae sunt binae. Jam eodem modo expediuntur illae enuntiationes, qualis est apud Ciceronem Tusc. I. 9. 18; „Mors igitur ipsa, quae videtur notissima res esse, quid sit, primum est videndum. Sunt enim, *qui* discessum animi a corpore *putent* esse mortem; sunt, *qui* nullum *censeant* fieri discessum, sed una animum et corpus occidere, animumque in corpore exstingui.“ Ea una tantum ratione cogitantur illi, qui sint, quatenus putant et censeant. *Sie sind, insofern sie meinen.* Sed quum dico: *Sunt, qui* sive *sunt* *quidam, qui censeant, mortem esse contemnendam*, certum etiam alia, non solius sententiae ratione, cogitatur subiectum, cuius proprium sit censere, mortem esse contemnendam; ut si dixeris: *Sunt in nostra urbe, qui censeant, mortem esse contemnendam*, et cogitaveris Tullios fratres. Cf. Plautus Cistell. IV. 2. 37 sqq.: „H. Redeo intro. Phan. Mulier, mane: sunt, *qui volunt* te conventam. H. Quis me revocat?

Lamp. Bona femina et malus masculus volunt te.“ Dicens *sunt, qui volunt te conventam* semet cogitat Phanostrata et Lampadiscum. Quod si scripsit Horatius, ut codicum gratia putandus est, Epist. II. 2. 180 sqq.: „Gemmae, marmor, ebur, Tyrrhena sigilla, tabellas, Argentum, vestes Gaetulo murice tinctas *Sunt qui non habeant*, est, *qui* non curat habere;“ si ita scripsit, non curet, ut quidam volunt editores ob nescio quam concinnitatem, non certos cogitavit homines, qui illis rebus carerent, certum, semet ipsum, ut videtur, qui eas non curaret. Nec mirum est, saepius a poetis post *sunt, qui* usurpari indicativum, quam a prosae orationis scriptoribus, qui simplicissima fere ratione contenti sint, quum illi vividioris imaginandi facultate gaudeant aut maiore cum vigore res studeant repraesentare. Ita animo apes cernit agentes Virgilius Georg. IV. 158 sqq.: „Namque aliae (apes) victu invigilant, et foedere pacto Exercentur agris; pars intra septa domorum Narcissi lacrimam et lentum de cortice gluten Prima favis ponunt fundamina, deinde tenaces Suspendunt ceras; aliae spem gen-

tis, adultos Educunt fetus; aliae purissima mella Stipant, et liquido distendunt nectare cellas; Sunt, quibus ad portas cecidit custodia sorti, Inque vicem *speculantur* aquas et nubila coeli, Aut onera accipiunt venientum, aut agmine facto Ignavam, fucos, pecus a praesepibus arcent.“

Tum in huiusmodi enuntiationibus: *Nihil est, quod extimescam; quid est, quod te commoveat? quotusquisque est, qui id spernat? nomina nihil, quid, quotusquisque adiecta enuntiatione relativa pariter una aliqua ratione definiuntur. Nec mutatur res prorsus omisso nomine, ad quod referatur pronomen relativum. Cicero Phil. III. 9. 22: „Nonne satius est, mutum esse, quam, quod nemo intelligat, dicere?“ Cogitatur in eiusmodi enuntiatione aliquod vocabulum, quod enuntiatione relativa aliqua ratione definitur: velut in hoc loco hoc vel id vel illud vel aliquid.*

Quum dico: *Alexander fortior fuit, quam qui vinci posset*, hoc est *quam fuit, qui vinci posset. Alexander war tapferer, als er es war, insofern er besiegt werden konnte. Comparatur Alexander sibimet ipsi ratione fortitudinis:*

primum omnino cogitatur persona eius, tum, quatenus vinci poterat. Sed magis apparet, talibus enuntiationibus aliquem cum ipso se comparari, quum prima aut secunda persona ponitur: *Fortior es, quam qui superari possis. Si pro quam qui ponitur quam ut, res non mutatur: nam quam fuit, ut vinci posset est als er es war in der Rücksicht, dass er besiegt werden konnte.*

Etiam adiectivis, qualia sunt *dignus, indignus, idoneus, aptus*, subiicitur enuntiatione relativa, qua quis ratione dignus, indignus, idoneus, aptus sit. Quum enim dico: *Cicero dignus est, qui legatur*, non omnino eum dignum esse pronuntio, sed una tantum re, lectione. *Er ist würdig hinsichtlich des Gelesenwerdens.* Si qua hic cogitatur necessitas, ea non inest in verbis, sed colligendo efficitur.

Ad enuntiationem relatum pronomen relativum coniunctivo modo legimus apud Ciceronem de Fin. II. 3. 7: „Nec est, quod te pudeat sapienti (Epicuro) assentiri, qui se unus, quod sciam, sapientem profiteri sit ausus.“ *Insofern ich es weiss.* Non per se ponitur res; quod fieret, si scriberetur: *quod scio, welches ich*

weiss sive und das weiss ich. Item ad Fam. III. 5. 4; „Sed, quod commodo tuo fieri possit, utriusque nostrum magni interest, ut te videam, antequam decedas.“ *Insofern es mit deiner Bequemlichkeit geschehen kann.* Pari modo Nepos Arist. 1: „Adeo excellebat Aristides abstinentia, ut unus post hominum memoriam, quod quidem nos audierimus, cognomine Iustus sit appellatus.“ Atque apparet, cur dicatur: *Titus, quod sciam, rediit*, et: *Titus, quantum scio, rediit*. Dicitur quantum scio, quod in ipso vocabulo quantum inest rationis notio.

Denique ita explicantur etiam illae enuntiationes, quibus Romani linguae leges violasse putantur. Cicero de N. D. II. 67. 168: „Haec mihi fere in mentem veniebant, quae dicenda putarem de natura deorum.“ *Insofern ich glaubte, dass es gesagt werden müsste.* Mutaretur sententia posito putabam: *und ich glaubte, dass es etc.* Livius V. 14: „Itaque clarissimis viris ex composito praeparatis ad petendum, quos praetereundi verecundiam crederent fore, nihilominus ipsi, perinde ac si omnes candidati essent, cuncta experientes, non

homines modo, sed deos etiam, excipiebant.“ *Insofern man von diesen glaubte, dass sie zu übergehen man sich scheuen würde.* Cicero ad Fam. III. 5. 5: „Eum (Scaevolam) ego Ephesi vidi, fuitque mecum familiariter triduum illud, quod ego Ephesi commoratus sum, nec ex eo quidquam audiui, quod sibi a te mandatum diceret.“ Multa quidem audivit Cicero ex Scaevola, sed nihil, quod ille a Pulchro, cui epistola scripta est, sibi mandatum diceret. Hoc igitur respectu nihil ille dixit. Idem Phil. II. 4. 7: „At etiam litteras, quas me sibi misisse diceret, recitavit.“ *Insofern er sagte, dass ich ihm denselben geschrieben.* Indicavit igitur ille, quid respiciens litteras recitaret. Scripto dicebat: *und er sagte, dass der Brief von mir wäre.* Idem in Verr. II. V. 7. 17: „Nominat iste servum, quem magistrum pecoris esse diceret, eum dicit coniurasse et familias concitasse.“ *Er nannte einen Sklaven, insofern er sagte, dass er Viehaufseher sei.* Itaque non nomen ipsum dixit servi, quem tantum magistrum pecoris esse significaret. Sed posito dixit: *Er nannte einen Sklaven, und sagte von ihm, dass er etc.* Sallustius B. C. 49: „Sed ubi consulem ad tan-

tum facinus impellere nequeunt, ipsi singulatim circumeundo, atque ementiundo, quae se ex Volturcio aut Allobrogibus audisse dicerent, magnam illi invidiam conflaverant.“ *Indem sie Dinge erlogen, von denen sie sagten, dass sie sie von Volturcius oder den Allobrogern gehört hätten.* Non per se cogitantur mendacia illa, sed tantum quatenus dicebantur ex Volturcio aut Allobrogibus audita. Nec mutatur res, quum in eiusmodi enuntiationibus pro pronomine relativo ponitur quod coniunctio. Cicero in Verr. II. II. 46. 113: „Estne hic, qui apud Cn. Pompeium, clarissimum virum, quum accusatus esset, quod propter C. Marii familiaritatem et hospitium contra rempublicam sensisse eum inimici et accusatores eius dicerent, quumque magis invidioso crimine, quam vero arcesseretur, ita a Cn. Pompeo absolutus est, ut —.“ *Als er angeklagt war, insofern seine Feinde und Ankläger ihm vorwarfen, dass er etc.* Non erat accusatus, quia inimici et accusatores dicebant, eum contra rempublicam sensisse, sed quatenus dicebant. Illa esset sententia, si scripsisset Cicero dicebant. Idem de Off. I. 13. 40: „Quum enim Hannibalis permis-

su exisset de castris, rediit paullo post, quod se oblitum nescio quid diceret.“ *Insofern sive idem er vorgab etwas vergessen zu haben.* Non rediit, quod dicebat, se aliquid oblitum esse, quae mira esset causa, sed quod aliquid oblitus esset sive quod aliquid se oblitum esse diceret. Nec tamen prorsus idem est quod aliquid oblitus esset et quod aliquid se oblitum esse diceret. Quum illud dico, significo tantum, istum hominem talem causam cogitasse, cur rediret; quum hoc dico, simul indico, eum causam istam protulisse. Et quum significare volo, eum revera putasse, sibi talem causam esse, cur rediret, mihi dicendum est quod putaret. Quae omnia etiam apud scriptores reperimus. Sed quum fere sufficiat indicare, aliquem causam aliquam cogitasse, rarius adhibentur putandi et dicendi verba.

Saeppissime tamen nihil refert, coniunctivus ponatur an indicativus, quum indicata re facile quisque rationem ipse invenit; velut quum dico: *Qui virtutem colat, beatus est*, et: *Qui virtutem colit, beatus est*. Item si dixerim *vident* pro *videant* in tali loco, qualis Ciceronis est de Fin. IV. 5. 11: „Modestiam quandam

cognitio rerum coelestium affert iis, *qui videant*, quanta sit etiam apud deos moderatio, quantus ordo.“ Aut si *effervescent* pro *effervescunt* scripsisset Cicero de N. D. II. 10. 27: „Quam similitudinem cernere possumus in iis aquis, *quae effervescunt* subditis ignibus.“ Verum ubique id videndum erit, ne permutando modo aut sententia depravetur aut ambiguitas oriatur; ut si diceres: *Tito tres sunt filii*, quos novi pro quos noverim, et: *Titus primus curiam intravit*, quem vidi pro quem viderim.

Quae de pronomine relativo exposuimus, ea quum ad cetera adverbia relativa pertinent, tum etiam ad *quum*, quod tum ad unum aliquod vocabulum refertur, tum ad totam enuntiationem.

Quum relatum ad unum aliquod vocabulum.

§ 1. *Quum* relatum ad nomen tempus significans, quod per se cogitatur, cum indicativo modo componitur.

§ 2. Plautus Capt. III. 3. 3: „*Hic ille est dies, quum* nulla vitae meae salus sperabilist.“ Cicero pro Planc. 26. 65: „At ego quum casu diebus iis itineris faciendi causa, decedens e provincia, Puteolos forte venissem, *quum* plurimi et lautissimi solent esse in iis locis, concidi paene, iudices, quum ex me quidam quaesisset, quo die Roma exissem et num quidnam esset novi.“ Eiusdem generis est nec quidquam insoliti habet locus Statii Silv. III. 1. 52 sqq: „*Tempus* erat, coeli *quum* torrentissimus

axis *Incumbit* terris, ictusque Hyperione multo Acer anhelantes *incendit* Sirius agros. Jamque *dies* aderat, profugis *quum* regibus aptum *Fumat* Aricinum Triviae nemus et face multa Conscius Hippopolyti *splendet* lacus.“ Certus describitur dies, Dianae consecratus, Idus Augusti. Cf. cum hoc loco Virgilii Aen. II. 268 sq.: „Tempus erat, quo prima quies mortalibus aegris Incipit et dono divum gratissima serpit.“ Ad praesens tempus *quum* pertinet apud Ciceronem in Verr. II. V. 69. 177: „At quo tempore futurum est (iudicium)? — nempe eo, *quum* populus Romanus aliud genus hominum atque alium ordinem ad res iudicandas *requirit*: nempe lege de iudiciis iudicibusque novis promulgata.“

§ 3. Cicero Phil. II. 18. 45: „Recordare tempus illud, *quum* pater Curio maerens *iacebat* in lecto, filius se ad pedes meos prosteruens, lacrimans, te mihi *commendabat*, *orabat*, ut te contra suum patrem, si sestertium sexagies peteret, defenderem.“ Idem pro Planc. 42. 101: „Memini enim, memini, neque unquam obliviscar *noctis illius*, *quum* tibi vigilanti, assidenti, maerenti, vana quaedam miser atque

inania, falsa spe inductus, *pollicebar*.“ Idem pro Flacc. 25. 61: „Unum atque idem erat tempus, *quum* L. Flacco consuli portas tota Asia *claudebat*, Cappadocem autem illum non modo *recipiebat* suis urbibus, verum etiam ultro *vocabat*.“ Idem de Inv. I. 2 init.: „Nam fuit *quoddam tempus*, *quum* in agris homines passim bestiarum more *vagabantur* et sibi victu fero vitam *propogabant*; nec ratione animi quidquam, sed pleraque viribus corporis *administrabant*; nondum divinae religionis, non humani officii ratio *colebatur*; nemo legitimas *viderat* nuptias, non certos quisquam *adspexerat* liberos; non ius aequabile quid utilitatis haberet, *acceperat*.“ Tamquam vates cernit tempus illud antiquissimum. Cf. Varro de Re rust. III. 1. 1 et Caesar de B. G. VI. 24, apud nos § 8. Sallustius secundum C. Memmium Bell. Iug. 31 post med.: „Nisi forte nondum etiam vos dominationis eorum satietas tenet, et *illa*, quam haec tempora magis placent, *quum* regna, provinciae, leges, iura, iudicia, bella atque paces, postremo et divina et humana omnia penes paucos erant.“

§ 4. Cicero ad Fam. XI. 27. 4: „Secutum

illud tempus est, quum me ad Pompeium proficisci sive pudor meus coëgit sive officium sive fortuna.“ Idem pro Planc. 41. 99: „O acerbam mihi, iudices, memoriam *temporis illius et loci, quum hic in me incidit, quum complexus est, conspersitque lacrimis, nec loqui prae maerore potuit.*“ Ad tempus et locum refertur *quum*, ut *ubi* et Germanicum *wo*. Idem pro Ligar. 7, 20: „Atque ille *eo tempore* paruit, *quum* parere senatui necesse erat; vos tum paruistis, quum paruit nemo, qui noluit.“

§ 5. Cicero ad Att. XII. 18. 1: „Sed iam quasi voto quodam et promisso me teneri puto; *longumque illud tempus, quum non ero, magis me movet, quam hoc exiguum.*“ Etsi tempus est futurum, tamen eiusmodi est, quod non possit non certum cogitari. Virgilius Georg. I. 493 sqq.: „Scilicet et *tempus* veniet, *quum* finibus illis Agricola, incurvo terram molitus aratro, Exesa *inveniet* scabra robigine pila, Aut gravibus rastris galeas *pulsabit* inanes, Grandiaque effossis *mirabitur* ossa sepulcris.“ Quae verba vaticinantis sunt poëtae, animo futura cernentis. Idem Aen. I. 283 sqq.: „Veniet lustris labentibus *aetas, Quum* domus Assarici

Phthiam clarasque Mycenae Servitio *premet* ac victis *dominabitur* Argis.“ Iovis sunt verba, non minus clare futura cernentis, quam praesentia et praeterita; item Iovis ibidem X. 11 sqq.: „Adveniet *iustum pugnae*, ne arcessite, *tempus, Quum* fera Carthago Romanis arcibus olim Exitium magnum atque Alpes *immittet* apertas.“ Vaticinans scribit Claudianus de IV. Consul. Honor. 652 sqq.: „*Tempus* erit, *quum* tu trans Rheni cornua victor, Arcadius captae spoliis Babylonos onustus, Communem maiore toga *signabit* annum, Crinitusque tuo *sudabit* fasce Suevus, Ultima fraternas *horrebunt* Bactra secures.“

§ 6. *Quum* ponitur cum coniunctivo modo inserviens nomini explicando, quod non cogitur nisi ratione adiectae explicationis.

§ 7. Cicero pro Mil. 26. 69: „Erit, erit *illud* profecto *tempus*, et illucescet aliquando *ille dies, quum* tu, salutaribus, ut spero, rebus tuis, sed fortasse motu aliquo communium temporum immutatis — et amicissimi benevolentiam et gravissimi hominis fidem, et unius post homines natos fortissimi viri magnitudinem animi *desideres.*“ Idem ad Att. XVI. 11. 1: „At-

que utinam *eum diem* videam, *quum* ista oratio ita libere *vegetur*, ut etiam in Siccae domum introeat.“ Ibidem III. 3: „Utinam *illum diem* videam, *quum* tibi *agam* gratias, quod me vivere coëgisti.“ Virgilius Ecl. VIII. 6 sqq.: „Tu mihi, seu magni superas iam saxa Timavi, Sive oram Illyrici legis aequoris, en erit unquam *ille dies*, mihi *quum* liceat tua dicere facta?“ Tibullus I. 4. 79 sq.: „*Tempus* erit, *quum* me Veneris praecepta ferentem *Deducat* iuvenum sedula turba senem.“ Ovidius Met. XIV. 147 sqq.: „*Tempus* erit, *quum* me de tanto corpore parvam Longa dies *faciat*, consumptaque membra senecta Ad minimum *redigantur* onus.“ Eodem igitur etiam pertinebit Plautus Bacch. III. 3. 14: „Iam aderit *tempus*, *quum* sese etiam ipse *oderit*.“ Item Virgilius Aen. X. 503: „Turno *tempus* erit, magno *quum* optaverit emptum Intactum Pallanta, et *quum* spolia ista diemque *Oderit*.“

§ 8. Cicero Brut. 5. 20: „Itaque *hunc* elegimus *diem*, *quum* te *sciremus* esse vacuum.“ Insofern wir wussten, dass du an diesem frei wärest sive an welchem wir wussten, dass du frei wärest. Caesar de B. G. I. 23: „Postridie

eius diei, quod omnino *biduum* supererat, *quum* exercitui frumentum metiri *oporteret*, et quod a Bibracte — non amplius millibus passuum XVIII. aberat, rei frumentariae prospiciendum existimavit, et iter ab Helvetiis avertit ac Bibracte ire contendit.“ Non per se *biduum* supererat, sed quatenus tum exercitui frumentum metiri *oportebat*. Ibidem VI. 24: „Ac fuit antea *tempus*, *quum* Germanos Galli virtute *superarent* et ultro bella *inferrent*, ac propter hominum multitudinem agrique inopiam trans Rhenum colonias *mitterent*.“ Varro de Rust. III. 1. 1: „*Quum* duae vitae traditae sint hominum, rustica et urbana, Q. Pinni, dubium non est, quin hae non solum loco discretae sint, sed etiam tempore diversam originem habeant: antiquior enim multo rustica, quod fuit *tempus*, *quum* rura *colerent* homines neque urbem *haberent*.“ Qui locus apparet quid differat a Ciceronis de Inv. I. 2, quem attulimus § 3. Plautus Truc. II. 4. 29 sq.: „Verum *tempestas* meminimus *quum* quondam fuit, *Quum* inter nos *sorderemus* unus alteri.“

§ 9. Terentius Heaut. V. 4. 1 sqq.: „Si

unquam ullum fuit tempus, mater, quum ego voluptati tibi *Fuerim*, dictus filius tuus tua voluntate, obsecro, Eius ut memineris atque inopis nunc te miserescat mei.“ Cicero ad Att. XIII. 12. 3: „*Biennium* praeteriit, quum ille *Καλλιπιδης* assiduo cursu cubitum nullum *processerit*.“ Biennium praeteriit, quatenus ille cubitum nullam processit. Sed per se innumerabilia biennia praeterierant.

§ 10. Apud Ciceronem ad Att. IX. 15. 3 vel ideo coniunctivus erat ponendus, quod explicatio adiecta est ex alterius mente ac totum tempus non cogitatur, nisi ut cogitatum, quum in caeteris locis omnibus, quos attulimus, tempus tamquam verum significetur. Locus hic est: „Sed omnia consilia differebas in *id tempus*, quum sciremus, quae Brundisii acta essent. Scimus nempe; haeremus nihilo minus.“ Alibi, etiamsi certum cogitetur tempus, quod definitur, coniunctivi usus est propter orationem obliquam. Cicero ad Att. X. 18. 3: „Ipse confitior venisse *tempus*, quum iam nec fortiter nec prudenter quidquam facere *possim*.“ Idem ad Fam. X. 3. 3: „Scis profecto — nihil enim te fugere potuit — fuisse *quoddam* tem-

pus, quum homines existimarent, te nimis servire temporibus.“ Nec vero ubique oratio obliqua efficit, ut coniunctivo iungatur *quum*, de quo eadem lex valet, quae est communis relativorum. Cicero in Cat. 1. 3. 7: „Num infitiri potes, te *illo ipso die* meis praesidiis, mea diligentia circumclusum, commovere te contra rempublicam non potuisse, *quum* tu discessu caeterorum, nostra tamen, qui remansissemus, caede contentum te esse dicebas?“ Cf. Cicero in Verr. II. IV. 62. 138 et Caes. de B. G. 1. 40, apud nos § 12.

§ 11. Nec vero tantum tempus significantibus nominibus explicandis inservit *quum*, sed cuivis nomini, dummodo aliquam temporis notionem contineat; ubi de modo eandem legem valere per se intelligitur.

§ 12. Cicero in Verr. II. V. 13. 33: „Renovabitur *prima illa militia*, quum iste e foro abduci, non, ut ipse praedicat, perduci *solebat*.“ Ibidem IV. 62. 138: „Respondi, neque Romae in *conventu Siculorum*, quum a me auxilium communi omnium legationum consilio *petebatur* causaque totius ad me Siciliae *deferebatur*,

legatos Syracusanorum affuisse, neque me postulare, ut quidquam contra C. Verrem decerneretur.“ Caesar de B. G. I. 40: „Factum (esse dixit Caesar) eius hostis periculum *patrum nostrorum memoria, quum* Cimbris et Teutonis a C. Mario pulsus non minorem laudem exercitus, quam ipse imperator meritis *videbatur*.“ Livius XXX. 44: „Cuius (Hannibalis) *quum* Hasdrubal Haedus risum increparet in *publico fletu, quum* ipse lacrimarum causa *esset*: Si quemadmodum oris habitus cernitur oculis, inquit, sic et animus intus cerni posset, facile vobis appareret, non laeti, sed prope amentis malis cordis hunc, quem increpatis, risum esse.“ Coniunctivus *esset* positus videri potest, quoniam *quum* — *esset* dictum est ex mente Hasdrubalis. Sed plana res ita fiet, si quaeremus, utrum praestet: *Tu rides in publico fletu, quum* sive in quo ipse lacrimarum causa es? an: *Tu rides in publico fletu, quum* sive in quo ipse lacrimarum causa sis? Patet posterius fortius quidem esse. Nam illud *quum* dicitur, publicus fletus per se cogitatur et te lacrimarum causam esse tamquam aliqua res eius propria; hoc *quum* dicitur, tota notio publici

fletus absimitur in significatam proprietatem: *bei einem allgemeinen Jammer, wo du selbst der Thränen Ursache bist*. Quod *quum* sententiae rationi aptius videatur, non ideo tantum Livius coniunctivum usurpasse putandus est, quod ex mente Hasdrubalis locutus sit.

§ 13. Intellecto *tempus* vel potius vi substantivi pronomen *illud* posuit Plautus Capt. III. 3. 1: Nunc *illud* est, *quum* me fuisse, quam esse nimio *mavelim*.“ Ubi coniunctivus explicandus est ex suspensa loquentis voluntate, non ita, quasi ille non clare cogitet, quae se ad istud optandum impellant, ut patet ex iis, quae subsequuntur.

§ 14. Nec raro prorsus omittitur nomen, ad quod referatur *quum*; ubi perinde, prout aut per se certa aut tantum ratione explicationis cogitatur notio, et indicativus et coniunctivus reperitur.

§ 15. Auctor ad Her. IV. 26. 36; „Non igitur satius esse dicet aliquis, ab initio, praesertim *quum* scribas, ad optimum et electissimum verbum devenire. *Est, quum* non est satius.“ *Es gibt gewisse Fälle, wo es nicht besser ist*. Terentius Andr. I. 1. 125: „Pro-

pe adest, quum alieno more vivendum est mihi.“ Idem Eun. III. 5. 3: „Nunc est profecto, interfici quum perpeti me possum.“ Livius VII. 32: „Fuit, quum hoc dici poterat: Patricius enim eras et a liberatoribus patriae ortus, et eodem anno familia ista (Valeria) consulatum, quo urbs haec consulém habuit.“ Hoc est, tempus, quum hoc dici poterat, fuit sive praeteriit.

§ 16. Cicero de Or. I. 1. 1: „Ac fuit quidem, quum mihi quoque initium requiescendi atque animum ad utriusque nostrum praeclara studia referendi fore iustum et prope ab omnibus concessum arbitrarer, si infinitus forensium rerum labor et ambitionis occupatio decursu honorum et iam aetatis flexu constitisset.“ Terentius Hec. IV. 1. 28: „At pol iam aderit, se quoque etiam quum oderit.“ In quibus oderit quin coniunctivus sit, dubium videri non potest. Cf. § 7. Propter orationem obliquam coniunctivo usus est Cicero ad Att. XII. 21. 5: „Jam pridem scito esse, quum unum te pluris, quam omnes illos putem.“ Duabus rationibus coniunctivus ponendus erat ibidem XII. 49. 1:

„O tempora! fore, quum dubitet Curtius consulatum petere.“

§ 17. Specie diversae, reapse prorsus eiusdem generis sunt aliae quaedam enuntiationes. Cicero Or. 51. 171: „Et apud Graecos quidem iam anni prope quadringenti sunt, quum hoc probatur.“ Idem ad Fam. XV. 14. 1: „Multi enim anni sunt, quum ille in aere meo est et a me diligitur.“ Idem pro Cluent. 30. 82: „Anni sunt octo, quum ista causa in ista meditatione versatur, quum omnia, quae nunc ad eam rem pertinent, et ex huius et ex aliorum tabulis agitatís, tractatis, inquiritis.“ Plautus Merc. III. 1. 37: „Quid ais tu? iam biennium est, quum tecum habet rem?“ Livius IX. 33: „Permulti anni iam erant, quum inter patricios magistratus tribunosque nulla certamina fuerant, quum ex ea familia, quae velut fatalis tum tribunis ac plebi erat, certamen oritur.“ Est in his temporis notatio praedicatum eius enuntiationis, quae quum continet, et sunt, est, erant nihil, nisi copula: *Bereits fast vierhundert Jahre sind es, dass dieses bei den Griechen Beifall findet*, sive: *Dass dieses bei den Griechen Beifall findet, das sind bereits*

fast vierhundert Jahre. Substantivi igitur vice fungitur *quum hoc probatur*, et est idem, quod *tempus, quum hoc probatur.* Si anni *quadringenti sunt* per se esset perfecta enuntiatio, non indicativo, *probatur*, sed coniunctivo locus esset. Eodemque modo explicatur Cicero ad Att. III. 21, ubi *per quos* ita positum est, ut in his *quum*: „*Triginta dies erant ipsi*, quum has dabam litteras, *per quos* nullas a vobis acceperam.“ Hoc est: *Per quos dies* nullas a vobis acceperam litteras, (ii) *triginta erant ipsi tum*, quum has dabam; quod idem est, atque: *Per quod tempus* sive *quo tempore* nullas a vobis acceperam litteras, (id tempus) *triginta dies erant ipsi* etc., ut hic quoque subiectum sit enuntiatio, quae substantivum circumscribat. Neque affert difficultatem Plautus Aul. Prol. 3 sqq.: „*Hanc domum iam multos annos est, quum possideo et colo.*“ Cuius loci ratio est expedita, si animadvertitur non tantum, *quum hanc domum possideo et colo* valere substantivum, sed etiam *est* non simplicem copulam, sed idem esse, quod *exstat*: *Dass ich dieses Haus besitze und bewohne, das findet schon viele Jahre Statt.* Caeterum Nonius p.

250 ed. Merc. in laudato hoc loco pro *quum* habet *ut*, quod fuerunt qui reciperent. Cf. Plaut. Pers. I. 3. 57 sq., § subsequente.

§ 18. Atque eadem est res, etiamsi actio, quae indicatur, non ad totum tempus positum pertinet, sed tantum ad eius initium; quum nihilo minus totum tempus ab actione illa aut ad praesens aut ad aliud tempus aliquod perti- nens cogitetur. Cicero ad Att. IX. 11. A. 2: „*Aliquot enim sunt anni, quum* vos duo *dele- gi*, quos praecipue colerem et quibus essem, sicut sum, amicissimus.“ *Aliquot sunt anni* sc. *nunc*: *Einige Jahre sind es (jetzt), dass ich euch beide mir auserwählt.* Idem de Off. II. 21. 75: „*Nondum centum et decem anni sunt, quum* de pecuniis repetundis a L. Pisone *lata lex est.*“ Item ad Fam. XV. 16. 3: „*Quare si iam biennium aut triennium est, quum* virtuti nuntium remisisti *delenitus ille- cebris voluptatis, in integro res nobis erit.*“ Plautus Trin. II. 4. 1 sq.: „*Minus quindecim dies sunt, quum* pro hisce aedibus Minas qua- draginta *accepisti* a Callicle.“ Idem Merc. III. 1. 35: „*Ecce iam biennium est, quum* me- cum rem *coepit* habere.“ Qui versus emendan-

dus videtur expungendo *rem*. Item Pers. I. 3. 57 sq.: „Hic leno nondum *sex menses* Megari-
bus Huc est *quum commigravit*.“ Et Merc.
III. 1. 44: „Nam illi quidem haud sane *diu* est
quum dentes exciderunt.“ In quibus postremis
duobus locis quomodo intelligendum sit *est*, vi-
deatur § 17 in fine. Talia quidem non offendi
exempla, ubi verbi subiectum cum praedicato
coniungentis non esset praesens tempus posi-
tum; sed quis dubitet, quin recte dicatur: *De-*
cem dies erant ipsi, quum ad Sempronium
litteras dederam, quum tabellarius mihi eius
tradidit responsum? Cf. Liv. IX. 33, quem
locum § 17 attulimis. Aut: *Mox septem erunt*
anni, quum horis matutinis tecum ambulare
solebam? Et ita per omnia tempora variare
licebit. Aliter locutus est Plautus Asin. II. 1.
3: „Jam *diu est factum*, quum discesti ab hero
atque abiisti ad forum.“ Quod nobis imitari li-
cet: *Das ist schon lange geschehen, dass du*
fortgingst vom Herrn und dich auf den Markt
begabst. Patet vero, hic quoque enuntiatio
quum — *forum* idem valere, quod substanti-
vum, et esse subiectum. Reperitur autem pro
quum in huiusmodi enuntiationibus etiam *quod*,

quamquam rarius et cogitandi ratione paullo
mutata Plautus Amph. I. 1. 146: „Agite pugni:
iam *diu* est, *quod* ventri victum non datis.“
Plinius Epist. IV. 27: „Tertius dies est, *quod*
audivi recitantem Sentium Augurinum cum sum-
ma mea voluptate.“ Ab his differt Terentius
Heaut. I. 1. 1 sqq.: „Quamquam haec inter nos
nuper notitia admodum est — Inde adeo, *quod*
agrum in proximo hic mercatus es —, Nec rei
fere sane amplius quidquam fuit, Tamen vel
virtus tua me vel vicinitas — Facit, ut te au-
dacter moneam et familiariter.“ Ubi non vide-
tur negari posse *inde* pertinere ad tempus: *von*
da an. Quod *quum* per se non certum tempus
notet, explicatur subsequente enuntiatione. At-
tamen singulare quid inest in hoc loco, neque
similem indicavit Handius Tursell. I. p. 146
aut III. p. 367 sq. Si enim *inde* valet *ex eo*
tempore, sequi debuisse videtur adverbium tem-
poris notionem amplectens, cuius generis alias
non est *quod*, quamvis saepissime usurpetur,
ubi aut aequae usitatum sit *quum* aut usitatus,
ut in duobus locis modo allatis et Virgilii Aen.
II. 180; „Et nunc, *quod* patrias vento petiere

Mycenas, Arma deosque parant comites, pelagoque remenso Improvisi aderunt.“

§ 19. In omnibus locis adhuc allatis *quum* inservit nomini aut vere posito aut cogitato explicando. Omnino certi autem temporis signo posito, *quum* inservit etiam rei indicandae, quae eodem illo tempore fuerit; ubi indicativum usurpari consentaneum est.

§ 20. Cicero ad Att. VII. 1. 5: „Hanc ergo plagam effugi per *duos superiores Marcelorum consulatus*, *quum* est actum de provincia Caesaris.“ Plautus Truc. II. 4. 8: „Salve. Hicne hodie coenas, salvus *quum* advenis?“ Et ita saepius *quum* ad certum aliquem diem refertur. Cicero ad Att. V. 2. 1: „*A. d. VI. Id. Mai.*, *quum* has dabam litteras, ex Pompeiano proficiscebar.“ Ibidem VII. 18. 1: „Ipse cum fratre Capuam ad consules — Nonis enim adesce iussi sumus — *III. Non.* profectus sum, *quum* has litteras dedi.“ Idem ad Fam. II. 8. 3: „Ego *quum* Athenis decem ipsos dies fuisssem multumque mecum Gallus noster Caninius, proficiscebar inde *pridie Nonas Quintiles*, *quum* hoc ad te litterarum dedi.“ Caelius in Cic. Ep. ad Fam. VIII. 9. 2: „Has litteras *a. d.*

IV. Non. Septbr. dedi, *quum* ad eam diem ne profligatum quidem quidquam erat.“ Nec rarius, quam *quum*, prorsus eadem ratione post significatum diem ponitur *quo die*, ut appareat utrumque idem valere. Cicero ad Quint. fr. II. 15. 1: „*A. d. IV. Non. Iun.*, *quo die* Romam veni, accepi tuas litteras.“ Idem ad Att. IV. 16. 7: „Scaurus — obnuntiationibus per Scaevolam interpositis, singulis diebus usque ad *pridie Kal. Octobr.*, *quo* ego haec *die* scripsi, sublatis, populo tributum domi suae satisfecerat.“ Ibidem VI. 9. 5: „*Idibus Octobr.* has dedi litteras, *quo die*, ut scribis, Caesar Placentiam legiones quatuor.“ Ibidem VII. 17. 5: „Ego *III. Non. Febr.*, *quo die* has litteras dedi, in Formiano, quo Capua redieram, mulieres exspectabam.“ Ibidem IX. 17. 1: „*Trebatium VI. Kalend.*, *quo die* has litteras dedi, exspectabam.“

§ 21. Saepius vero reperiuntur et diversi sunt illi loci, in quibus *quum* ita positum est, ut non rei indicandae, quae simul fuerit tempore significato, sed, quatenus tempus illud spectetur, definiendo inserviat. Cicero ad Fam. XV. 1. 8: „Quumque me discedere ab eo mon-

te simulassem et alias partes Ciliciae petere, abessemque ab Amano iter unius diei et castra apud Epiphaneam fecissem, *a. d. IIII. Idus Octobres, quum advesperasceret*, expedito exercitu ita noctu iter feci, ut *a. d. III. Idus Octobres, quum lucisceret*, in Amanum adscenderem.“ Ibidem III. 3. 1: „*A. d. XI. Kalendas Iunias, Brundisium quum venissem*, Q. Fabius, legatus tuus, mihi praesto fuit.“ Ibidem III. 8. 10: „De nostris rebus quod scire vis; Tarso *Nonis Octobribus* Amanum versus profecti sumus. Haec scripsi *postridie eius diei, quum castra haberem* Mopsuestiae.“ Item III. 4. 1: „*Pridie Nonas Iun.*, quum *essem* Brundisii, litteras tuas accepi.“ Item III. 12. 4: „Decedenti mihi et iam imperio annuo terminato, *ante diem III. Nonas Sextiles*, quum ad Sidam navi accederem et mecum Q. Servilius esset, litterae a meis sunt redditae.“ Item IV. 2. 1: „*A. d. III. Kal. Maias*, quum *essem* in Cumano, accepi tuas litteras.“ Item VII. 3. 1: „Nam *a. d. III. Idus Maias, Lentulo et Marcello consulibus*, quum in Pompeianum vesperi *venissem*, tu mihi sollicito animo praesto fuisti.“ Idem ad Att. IV. 3. 3: „Itaque *ante diem*

tertium Idus Novembr., quum sacra via *descenderem*, insecutus est me cum suis.“ Ibidem X. 1. 1: *III. Nonas*, quum in Laterium fratris *venissem*, accepi litteras.“

§ 22. Interdum etiam enuntiatum, quod quum continet, ante tempus significatum ponitur, ut apud Ciceronem ad Fam. II. 19. 1: „Accepi autem a te missas litteras in Cicilia, *quum essem* in castris, *a. d. X. Kal. Quintiles*, scriptas humanissime.“ Si quidem ita recte interpungitur. Nam aliis locis tempus indicatum videtur potius ad ipsum id enuntiatum pertinere, in quo est *quum*; quod dubium est, an valeat etiam de pluribus locorum § 21 allatorum. Cicero ad Quint. fr. III. 1. 4. 14: „Romam *quum venissem a. d. XIII. Kal. Octobr.*, absolutum offendi in aedibus tuis tectum.“ Idem ad Att. IX. 15. 6: „*Quum dedissem* iam litteras *a. d. VIII. Kal.*, quos cum Matio et Frebatio miseram, pueri epistolam mihi attulerunt hoc exemplo.“ Ibidem XIII. 38. 1: „*Ante lucem quum scriberem* contra Epicureos, de eodem oleo et opera exaravi nescio quid ad te et ante lucem dedi.“ Idem in Verr. II. V. 13. 31: „*Ac per hos dies quum* iste cum pallio purpureo talari-

que tunica *versaretur* in conviviis muliebribus, non offendeantur homines.“ Pendet enim in talibus locis interpunctio inde, utrum in primaria enuntiatione, an in secundaria tempus indicatum praecipue cogitetur; quod nec ubique certum est, nec etiam semper eodem modo factum. Atque idem valet de illis locis, in quibus non quidem nomen, tempus significans, sed quod eius vice fungatur, positum est; qualis est Livii V. 12: „*Inter has iras plebis in patres quum* tribuni plebis nunc illud tempus esse *dicerent* stabiliendae libertatis et ab Sergiis Virginiisque ad plebeios viros fortes ac strenuos transferendi summi honoris, non tamen ultra processum est, quam ut unus ex plebe, usurpandi iuris causa, P. Licinius Calvus, tribunus militum consulari potestate crearetur.“ Ubi haud facile dicas, utrum post *patres* interpungendum sit, necne. Vulgo interpungitur. Haud dubie vero statuendum est, saepius Romanos, quam nobis videatur, eiusmodi temporis notationes ad enuntiationem secundariam retulisse, quoniam omnino *quum* alia relativa et coniunctiones, tum ipsum *quum* haud raro ab initio enuntiationis in mediam ita promovent,

ut res sit manifesta. Cicero ad Fam. XI. 27. 1: „Nam quum in Tusculanum vesperi venissem, postridie illa ad me, *nondum satis firmo corpore quum esset*, mane venit.“

§ 23. Certa quidem res est, quum in media enuntiatione secundaria temporis signum ponitur. Cicero ad Att. XIV. 14. 1: „Ego autem casu *quum dedissem* ad te litteras VI. Kalend. satis multis verbis, tribus fere horis post accepi tuas.“ Ibidem XV. 27. 1: „Nam quum ad te VI. Non darem, eidem tabellario dedi etiam ad Sestium, scriptas *πάνυ φιλοστόργως*.“ Idem ad Fam. X. 28. 2: „Nam quum senatum a. d. XIII. Kalendas Ianuarias tribuni plebi *vocavissent*, deque alia re referrent, totam rempublicam sum amplexus.“ Idem in Cat. I. 4. 11: „*Quum proximis comitiis consularibus* me consulem in campo et competitores tuos interficere *voluisti*, compressi tuos nefarios conatus.“

§ 24. Prout vero talium locorum aut in primaria enuntiatione aut in secundaria ponitur temporis notatio, aut ad illud definiendum accedit enuntiatio secundaria, in qua est *quum*, aut illa huius temporis definiendo inservit.

§ 25. Accedit vero per epexegesin enuntiatio secundaria adbibito *quum* etiam ad adverbia. Cicero ad Att. IV. 3. 2: „Etenim *antea*, *quum* iudicium *nolebat*, habebat illo quidem difficilem manifestamque causam, sed tamen causam.“ Ibidem XI. 14. 1: „Nec enim ea sunt, quae erant *antea*, *quum*, ut nihil aliud, comites me et socios habere *putabam*.“ Ibidem XII. 28. 3: „Et velim *aliquando*, *quum* *erit* tuum commodum, Lentulum puerum *visas*.“ Idem in Verr. II. V. 64. 165: „Quid enim *nuper* tu ipse, *quum* populi Romani clamore atque impetu perturbatus *exsiluisti*, quid, inquam, locutus es?“ Idem in Cat. III. 2. 3: „Nam *tum*, *quum* ex urbe Catilinam *eiiciebam*, — *tum*, *quum* illum exterminari *volebam*, aut reliquam coniuratorum manum simul exituram, aut eos, qui restitissent, infirmos sine illo ac debiles fore *putabam*.“ Plautus Trin. II. 4. 102 sq.: „Eheu, ubi nihil erat dicto usus, Spondeo dicebat; *nunc* hic, *quum* opus est, non quit dicere.“ Caesar de B. C. II. 17: „*Postea* vero, *quum* Caesarem ad Massiliam detineri *cognovit* (M. Varro), copias Petreii cum exercitu Afranii esse confunctas, magna auxilia convenisse,

magna esse in spe atque exspectari, et consentire omnem citeriorem provinciam, quaeque postea acciderant, de angustiis ad Ilerdam rei frumentariae, *accepit*, atque haec ad eum latius atque inflatius Afranius *perscribebat*, se quoque ad motum fortunae movere coepit.“ Cicero ad Fam. I. 9. 13: „*Postea*, *quum* tu Hispaniam citeriorem cum imperio *obtineres* neque republica consules *haberet*, sed mercatores provinciarum et seditionum servos ac ministros, iecit quidam casus caput meum quasi certaminis causa in mediam contentionem dissensionemque civilem.“ Idem Brut. 43. 160: „Defendit (L. Crassus) *postea* Liciniam virginem, *quum* annos XXVII. natus *esset*.“ Columella III. 18. 3: „Nam paullo *ante*, *quum* de summa parte sarmenti *disputarem*, quam sagittam dixeram vocitari, colligebam fere intra quintam vel sextam gemmam, quae sint proximae veteri sarmento, fructum edi.“ Varro de Re rust. II. Praef. 7: „Qua de re pecuaria breviter ac summatim percurram; ex sermonibus nostris collatis cum iis, qui pecuarias habuerunt in Epiro magnas *tum*, *quum* piratico bello inter Delum et Siciliam Graeciae classibus *praeessem*, incipiam

hinc.“ Eodem referendus Cirero ad Fam. XI. 27. 2: „Tuum tamen erga me animum agnovi *multis annis ante bellum civile, quum* Caesar *esset* in Gallia.“ Per epexegetin, non tamquam relativa, ad antecedens adverbium accedit enuntiatio secundaria, sive indicativus modus usurpatur sive coniunctivus. Nam adverbia ista etiam prorsus omitti possunt, nec, sive ponuntur sive omittuntur, aut sententiam mutant aut constructionem, sed inserviunt tantum primariae enuntiationis tempori magis efferendo; quum ad nomen relata enuntiatio adverbio *quum* non magis, quam pronomine relativo, pendeat ex caetera constructione. Caeterum ne in his quidem locis certo affirmaverim ubique necessario ante *quum* esse interpungendum, velut Cic. ad Att. IV. 3. 2, XII. 28. 3, Caes. de B. C. II. 17, Cic. ad Fam. I. 9. 13, Colum. III. 18. 3. Deleta vero interpunctione, horum locorum ratio non alia est, quam Columellae IV. 32. 3: „*Quum* deinde paullum induruerunt virgae, tum deteriores singulae detrahuntur;“ et pertinent etiam huc, quae diximus § 22. Sed nomine posito, quum constructio talis est, ut quavis ratione patiaturs indicativum modum in

enuntiatione secundaria, haec enuntiatio non semper plane apparet utrum per epexegetin addatur, an tamquam pronomine relativo, ut apud Nepotem Con. 1: „Fuit etiam *extremo Peloponnesio bello* praetor, *quum* apud Aegos flumen copiae Atheniensium a Lysandro *sunt victae*.“ Quis pro certo affirmaverit, tantumne ad *extremo Peloponnesio bello* particulam cogitando retulerit Nepos, an ad totum antecedens enuntiatum, quod mihi quidem videtur verius, ut *quum* idem valeat, quod *tum*, *quum*, et tempus, quo praetor fuerit Conon, addita explicatione nova ratione definiatur. Minus dubia est res apud Ciceronem ad Fam. XIII. 1. 2: „Sed et *initio* Romae, *quum* te quoque et tuos omnes *observabat*, me coluit in primis; et nuper, quum ea, quae voluit, de suis commodis et praemiis consecutus est, me habuit suorum defensorum et amicorum fere principem.“ Nam *initio* tantum adverbii vice fungitur.

§ 26. Restat denique locorum genus, quorum ratio diversa possit cogitari. Cicero ad Att. XIII. 11. 1: „*Hoc autem tempore, quum* ille me quotidie videre *vellet*, ego ad illum ire non *possem*, privabatur omni delectatione Tu-

sculani.“ Nepos Thrasyb. 4: „*Hic sequenti tempore, quum praetor classem ad Ciliciam appulisset, neque satis diligenter in castris eius agerentur vigiliae, a barbaris, ex oppido noctu eruptione facta, in tabernaculo interfectus est.*“ Iustinus IV. 3: „*Medio tempore, quum Rhagini discordia laborarent, civitasque per dissensionem divisa in duas partes esset, veterani ab altera parte ab Himera in auxilium vocati, pulsae civitate, contra quos implorati fuerant, et mox caesis, quibus tulerant auxilium, urbem cum coniugibus et liberis sociorum occupavere.*“ Quos locos si comparaveris praecipue cum iis, quos § 8 et 9 attulimus, maxime Cic. Brut. 5. 20, relativum videri poterit *quum* ad nomen pertinens, ut primi locorum positorum haec sit interpretatio: *In dieser Zeit, insofern er in derselben sive in welcher er mich täglich sehen wollte* etc. Parique modo reliquos expeditas. Sin eius generis locorum rationem habueris, cuius est Ciceronis Brut. 20. 115: „Qui (Rutilius) quum innocentissimus in iudicium vocatus esset —, *quum essent eo tempore* eloquentissimi viri L. Crassus et M. Antonius consulares, eorum adhibere neutrum voluit;“ et

Pompeii in Cic. Ep. ad Att. VIII. 12. A. 3: „*Nunc, quum hoc tempore* nihilo magis ego, quam vos, subsidio Domitio ire possim —, non est nobis committendum, ut ad has XIV. cohortes, quas ego dubio animo habeo, hostis accedere aut in itinere me consequi possit;“ hos locos si respexeris, *quum* iuxta temporis rationem, nominibus indicatam, aliam per se videbitur prodere. Mihi si persuadeo, alterum hunc intelligendi modum praestare, delendamque esse interpunctionem ante *quum*, vix habeam, ad quod provocem, praeter ea, quae colliguntur ex § 22.

§ 27. De constructione, ubi *quum* refertur ad enuntiationem, quum alia occasione uberius disputaturi simus, summa quidem rei hoc loco indicata esto. *Quum* inservit aut temporis ratione binis rebus inter se coniungendis, aut alii cuilibet rationi indicandae vel cum temporis ratione coniunctae vel soli, quae habeatur in proferendo eo, quod enuntiatione primaria pronuntiatur. Si sola temporis ratione duae res inter se coniunguntur, *quum* adhibetur aut ad enuntiationem enuntiationi simpliciter annecten-

dam aut ad definiendum primariae enuntiationis tempus. Quum enuntiatio enuntiationi simpliciter annectitur, indicativo locus est; item, quum ad definiendum primariae enuntiationis tempus aliud certum aliquod, quocum illud congruens cogitatur, describendo ponitur, ubi tenendum est, perfectum, quod verum appellatur, idem valere, quod praesens tempus, plusquamperfectum idem, quod imperfectum. Praeterea in utendo *quum* nusquam locus est indicativo.
